

Ярослава БАРДАШЕВСЬКА

orsid.org/0000-0002-2315-9757

кандидат мистецвознавства, доцент

кафедри методики музичного виховання та диригування

Навчально-наукового інституту мистецтв

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) yaroslava.bardashevska@gmail.com

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ВОКАЛЬНО-СЛУХОВОГО САМОКОНТРОЛЮ У МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ В КЛАСІ ПОСТАНОВКИ ГОЛОСУ

У дослідженні проаналізовано та узагальнено педагогічні умови, що сприяють підвищенню рівня професійної вокальної підготовки студентів музично-педагогічних факультетів. Зосереджується увага на теоретичному обґрунтуванні педагогічної діяльності, спрямованої на формування навичок вокально-слухового самоконтролю майбутніх вчителів музичного мистецтва у класі постановки голосу.

Зазначається, що виробленню та удосконаленню у студента необхідних вмінь вокально-слухового самоконтролю допомагає система методів індивідуального підбору вокальних вправ і музичних творів, форми роботи, які активізують розвиток співацького слуху (спів без музичного супроводу, оцінка студентами один одного за заздалегідь наміченим планом та ін.), а також педагогічні прийоми, спрямовані на виявлення музикальності, як фактора, що підвищує рівень виконавської культури. Процес формування навичок вокально-слухового самоконтролю студентів у класі постановки голосу визначається педагогічними умовами (індивідуальний підхід до кожного студента, робота з найбільш важкими для студента вокальними відчуттями - м'язовими і вібраційними, опора на музикальність як фактор, що підвищує інтерес до розвитку свого голосу та ін.), що є основою успішного вокального навчання.

Встановлено, що комплексний контроль основних співочих відчуттів (слухових, м'язових, вібраційних і емоційних) забезпечує повноцінне формування

вмінь вокально-слухового самоконтролю у студентів музично-педагогічного спрямування. А музикальність, як професійна якість, спонукає до вибору продуманих та правельних дій самоконтролю під час співу, сприяє вихованню емоційної чуйності на музику, допомагає у подоланні технічних і виконавських труднощів, а також підвищує пізнавальну активність студентів у процесі вокальних занять. Доведено, що вокально-слуховий самоконтроль позитивно впливає на розвиток таких якостей, як здатність творчо вирішувати співочі завдання, формувати якості педагога-дослідника, дозволяє активізувати самостійність студентів у навчанні, подальшій самоосвіті та самовихованні.

Ключові слова: педагогічні умови, вокальні навички, вокально-слуховий самоконтроль, виконавська майстерність.

Yaroslava BARDASHEVSKA
Candidate of Art Criticism, Associate Professor at the Department of
Methodology of Musical Education and Conducting
Educational-scientific institute of Arts of the
Vasil Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) yaroslava.bardashevaska@gmail.com

FORMATION OF VOCAL-AUDITORY SELF-CONTROL SKILLS OF THE FUTURE MUSIC TEACHER IN THE VOICE TRAINING CLASS

The study analyzes and summarizes the pedagogical conditions contributing to an increase in the level of professional vocal training of students of the music and pedagogical faculties. The focus is on the theoretically substantiate the pedagogical conditions aimed at developing the skills of vocal-auditory self-control of future teachers of music art in the voice training class.

It is noted that develop and improve the student's necessary skills of vocal-auditory self-control is possible with the help of a system of methods for the individual selection of vocal exercises and musical compositions, forms of work activating the development of singer's hearing (singing without musical accompaniment, students'

assessment of each other according to a predetermined plan, etc.), as well as pedagogical techniques aimed at identifying musicality as a factor that increases the level of performing culture. The process of forming the students' vocal-auditory self-control skills in the voice training class is determined by the pedagogical conditions (an individual approach to each student, work with the most difficult vocal sensations for a student - muscular and vibrational ones, reliance on musicality as a factor that increases interest in the development of one's voice, etc.), is the foundation of successful vocal studies.

It has been established that the complex control of the basic singing sensations (auditory, muscular, vibrational and emotional) provides a full-fledged formation of the vocal-auditory self-control skills among students of the musical and pedagogical specialties. And musicality, as a professional quality, encourages the choice of thoughtful and correct self-control actions during singing, promotes the development of emotional sensitivity to music, helps in overcoming technical and performing difficulties, and also increases the students' cognitive activity in the process of vocal lessons. It has been proved that the vocal-auditory self-control has a positive effect on the development of such qualities as the ability to creatively solve singing tasks, to form the qualities of a teacher-researcher, and to activate students' independence in studies, further self-education and self-improvement.

Key words: *pedagogical conditions, vocal skills, vocal-auditory self-control, performing mastery.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування освіти велика увага приділяється питанням підвищення рівня засвоєння професійних знань, умінь та навичок у закладі вищої освіти. Суттєву складову фахової підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва забезпечують заняття в класі постановки голосу, на яких студент набуває основ свідомого ставлення до свого музичного і співацького розвитку. Формування кваліфікованого вчителя музики в процесі навчання вокалу вирізняється рядом специфічних рис. Насамперед, оволодінням, відпрацюванням, удосконаленням вокально-технічних та

виконавських навичок, а також умінням аналізувати усі необхідні для розвитку голосу аспекти.

Важливим компонентом цього процесу є проблема формування вокально-слухового самоконтролю. Вокально-слуховий самоконтроль – це уміння, що дозволяє студентам контролювати спів на рівні відчуттів, які відповідають професійним вимогам академічної школи сольного співу: чути і коригувати вокальні помилки, розуміти зміст принципу єдності технічного та художньо-творчого виконавства, відшуковувати способи розв'язання професійних завдань та активізувати самостійність у виконавській роботі над творами. Саме тому формування вокально-слухового самоконтролю у студентів вищого навчального закладу музично-педагогічного спрямування є одним з найважливіших завдань фахової освіти.

Аналіз досліджень. У музично-педагогічній літературі відсутні розробки, які науково обґрунтовують педагогічний аспект формування вокально-слухового самоконтролю у студентів музично-педагогічного факультету. Таким чином, необхідність постановки голосу студентів на основі вокально-слухового самоконтролю та відсутність методичного забезпечення цього процесу визначили актуальність даної теми.

Проблема самоконтролю у педагогічній діяльності знайшла своє відображення в дослідженнях видатних вчених музикантів і педагогів (Е. Б. Абдулліна, Ю. Б. Алієва, О. А. Апраксина, Л. Г. Арчажнікова, Д. Б. Кабалевського, В. І. Петрушина, Б. М. Теплова, Л. І. Уколова). Специфіка діяльності педагога-вокаліста, де самоконтроль визначається як чинник, що забезпечує успіх у навчанні співу розглядається у працях М. С. Агіна, Д. Л. Аспелунда, І. Ю. Алієва, М. Гарсія, Л. Б. Дмитрієва, А. М. Єгорова, Ф. Ф. Засідателева, А. Г. Менабені, В. П. Морозова, І. К. Назаренко, Г. П. Стулова, Р. Юссона. Однак процес формування вокально-слухового самоконтролю в класі постановки голосу педагогічного вузу не було предметом спеціального дослідження.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов, спрямованих на формування навичок вокально-слухового самоконтролю майбутніх вчителів музичного мистецтва у класі постановки голосу.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення педагогічного досвіду, накопиченого вокальною педагогікою, дозволило сформулювати основні принципи, на які слід спиратися на заняттях з постановки голосу: принцип технічного і художнього, принцип індивідуального підходу, а також принцип поступовості і послідовності у навчанні співу. Перераховані принципи служать основою виховання в класі постановки голосу, а зокрема, сприяють формуванню спеціальних умінь і навичок, а також засвоєнню теоретичних уявлень про предмет.

У психологічній літературі поняття «навичка» визначається як автоматизований спосіб виконання будь-якої дії. Відомий учений-психолог С. Л. Рубінштейн відзначає, що вона «виникає як свідомо автоматизована дія і потім функціонує як автоматизований спосіб виконання дії» (Рубінштейн, 1946: 553-554).

Підкреслюючи зв'язок навички з учбовою діяльністю можна стверджувати, що вокальні вміння студентів повинні бути відпрацьовані до часткової автоматизації співацьких дій, таких як точна координація м'язів діафрагми і черевного пресу, спів на «опорі» дихання, відчуття «куполу», що створює округлий звук та ін. Проте досягнути повної «автоматизації» процесу співу практично неможливо, оскільки вокальне виконавство вимагає обрамлення слухових, м'язових і вібраційних відчуттів. У співі не можна все звести до навички, а важливо визначити закономірність, що існує між формуванням вокальних умінь і їх взаємозв'язком з професійною якістю вокально-слухового самоконтролю в співі.

Для цього необхідно виділити основні вокальні навички, які, на думку учених-педагогів, лежать в основі процесу постановки голосу. Аналіз цих навичок дозволить намітити перспективу у визначенні педагогічних умов формування вокально-слухового самоконтролю.

У цьому ракурсі великий інтерес представляють роботи Л. Б. Дмитрієва, А. Г. Менабені, В. П. Морозова, в яких автори дають визначення спеціальним вокальним навичкам, підкреслюючи при цьому провідну роль самоконтролю, який сприяє вокально-технічному і художньо-виконавському розвитку студентів.

Відтак, Л. Б. Дмитрієв, аналізуючи основні вокальні якості співака, припускає, що формування виконавських умінь має бути взаємозв'язане з вокально-технічним розвитком студентів. Лише такий підхід, на думку автора, може привести до гармонійного становлення молодого співака. Тому навіть при обмеженій кількості годин навчання постановки голосу на музично-педагогічному факультеті повинне здійснюватися у напрямі розвитку в рівній мірі як «техніки», так і художнього виконання.

Виходячи з принципу єдності технічного і художнього в оформленні професійних умінь, можна його умовно диференціювати таким чином:

1) вокально-теоретичні уявлення, що включають знання студентом будови голосового апарату, основних співацьких функцій, видів вокального дихання і способів його розвитку, знання про можливості резонаторів і їх вплив на тембр голосу і т.д;

2) технічні навички, що включають навички правильного вокального дихання, вміння співака користуватися грудними і головними резонаторами в процесі співу, наявність чіткої дикції і артикуляції голосних і приголосних звуків, а також здатність «скидати» зайву м'язову напругу, що виникає в голосовому апараті під час співу;

3) виконавські якості, що розкривають уміння співака художньо переконливо і емоційно виконувати вокальні твори.

Вважається, що в процесі постановки голосу слухові і моторні навички є обов'язковими, без оволодіння якими не можна досягти вокальної майстерності. Ці навички при співі фізіологічно невід'ємні, оскільки сприйняття звуку здійснюється через голосову моторику, спонукаючи її до дії та регулює слух.

На думку А. Г. Менабені, провідне місце повинні займати слухові навички, оскільки саме вони формують слухове уявлення про звук, який підлягає відтворенню (вокально-музичний образ), який виконуватиме орієнтуючу і програмуючу функцію при формуванні вокальних дій (Менабені, 1976).

Проте рухові і слухові навички, як ми вважаємо, повинні включати вміння співака контролювати свій голос, а також ставити вокально-технічні і виконавські завдання, коректуючи хід їх виконання.

Головною функцією розвитку навичок самоконтролю у студентів або показником його сформованості як у вправах, так і при роботі над музичним твором, на думку Л. І. Уколової, «повинна бути усвідомленість дій, вміння самостійно знаходити в процесі роботи помилки та шляхи їх усунення» (Уколова, 1993: 114). Автор також підкреслює, що провідна роль викладача при формуванні навичок самоконтролю полягає в тому, щоб вказати студенту на можливість побачити в простій вправі складну якість самовідчуття, тобто зрозуміти вправу як елемент структури самоконтролю.

Таким чином, визначаючи результати вокального навчання студентів у класі постановки голоку необхідно брати до уваги і засвоєння ними навичок вокально-слухового самоконтролю. Така структура вокальних вмінь буде відрізнятися більшою спрямованістю, оскільки навички вокально-слухового самоконтролю зв'язують як розвиток виконавських якостей студента, так і його технічну майстерність.

Щоб знайти найбільш ефективні методи і прийоми розвитку вокально-слухового самоконтролю, важливо знайти виразний орієнтир. Навчання вокально-слухового самоконтролю має починатися з перших занять і бути продовжено на наступних, тобто повинно бути систематичним. Після попередньої перевірки вокальних даних студента (тембр, діапазон, характер звуку, дефекти і т.д.) педагог розповідає йому про можливості голосу, про професійні складнощі, з якими зустрічаються співаки, і визначає найближчі дидактичні завдання. Щоб прищепити студентам навички вокально-слухового самоконтролю, педагогу необхідно насамперед познайомити їх з оптимальним

вокальним диханням («опорою»), високою позицією звучання голосу у співі. Педагог пояснює студенту, які м'язи задіяні в розвитку вокального звуку і піддаються самоконтролю (м'язи артикуляційного апарату: м'яке піднебіння, язик, м'язи обличчя, нижня щелепа, губи, щоки), а які свідомому контролю не піддаються (коливання голосових зв'язок, верхня щелепа, тверде піднебіння), але є невід'ємною частиною голосоутворення.

Без добре розвинених м'язових відчуттів неможлива повноцінна постановка голосу студентів. Розвиток м'язових відчуттів може бути більш ефективним, якщо студент буде контролювати їх, запам'ятовувати, відбирати найбільш зручні для себе способи їх знаходження під час співу. Він повинен в достатній мірі натренувати свої м'язові відчуття, необхідні для формування правильного вокального звуку. Особливо важливо, щоб студент зрозумів, що при посередництві м'язового самоконтролю звук може набувати різноманітних якостей.

Розвиваючи м'язові відчуття, студент паралельно розвиває і слухові, а вміння їх об'єднати дозволяє йому контролювати вокальний апарат, а також керувати ним під час співу. Всі м'язові відчуття виробляються на найпростіших вокальних вправах в межах секунди, терції, кварта, квінти. Ускладнення вправ сприяють формуванню вокального звуку та вихованню навичок слухового самоконтролю у співака. Таким чином м'язи працюють в «союзі» із слуховими відчуттями студента. Головним критерієм оцінки вокального звуку для студента може стати спів без музичного супроводу. Студент чує внутрішнім слухом «зразок» і намагається правильно його виконати, коректуючи вокально-технічні, інтонаційні, динамічні та інші помилки.

Вокальний звук неможливий без засвоєння навичок правильного дихання. Спостереження показують, що до процесу дихання студенти часто ставляться вельми формально, не сприймаючи його як важливий елемент, який необхідний для гармонійного розвитку вокальних умінь і навичок. Студенти не намагаються вникнути в зміст даного процесу, а тим більше спробувати зрозуміти, чим правильне дихання відрізняється від неправильного. Тому під час

навчання студента техніці вокального дихання потрібно переконати його в доцільності використання того чи іншого типу дихання, а також пояснити як воно впливає на формування звуку та діє на керовані і некеровані м'язи голосового апарату.

Для формування у студента навичок правильного вокального дихання слід використовувати дихальні вправи. Це так звана вокальна гімнастика за допомогою якої студент контролює м'язи, які беруть участь у процесі голосоутворення. Основна мета цих вправ – звільнення м'язів ротоглоточного каналу від зайвої напруги та зміцнення, розвиток рухливості діафрагми і черевного пресу, еластичності м'якого піднебіння, губ, мови. Дихальні вправи призначені для розвитку вмінь концентрувати увагу на правильному вдиху і видиху, рівномірно і без поштовхів розподіляти повітря на всю музичну фразу, а також для зміцнення дихальної мускулатури, розвитку відчуття опори звуку, оволодіння різними видами атаки звуку.

Практика показує, що починаючому співакові найлегше освоїти і контролювати «тверду» атаку звуку. Щоб студент навчився її виконувати педагог з самого початку повинен звертати увагу на те, що в процесі правильно «взятого» вдиху у співака виникає відчуття позіхання – піднімається м'яке небо, тим самим створюється об'єм для округлого, вертикального звуку. Оскільки найбільш вірним є діафрагматичне або черевне дихання, педагог вказує на необхідність під час вдиху набрати повітря в область живота. Самоконтроль необхідний як в процесі вдиху, так і в процесі видиху, оскільки від цього безпосередньо залежить якість звуку.

Дихання безумовно сприяє правильному звуковеденню, яке в свою чергу пов'язане з акустичними відчуттями, що викликають певні вібрації в області грудного і головного резонатора. Якщо у студента розвинути навички, що допомагають відчувати головні і грудні резонатори в процесі співу, тоді він зможе контролювати свій голос. Досвід педагогічної роботи показує, що студентам найлегше відчувати грудні резонатори у низькій тесситурі (приблизно від ноти ля

малої октави до ноти ля першої октави), а головні у високій теситурі (у більшості співаків – від ноти ля першої октави і до граничних нот діапазону).

Після того, як навички м'язових та акустичних (вібраційних) відчуттів будуть засвоєні студентом та він буде вміти їх контролювати, ми можемо з ним говорити про звуковий самоконтроль. Під звуковим самоконтролем маємо на увазі вміння вокаліста співати округлим і польотним звуком, чути детонацію або форсування, тембр, діапазон, використовувати різні види атаки звуку.

Багато професійних вокально-технічних навичок студента, таких як опора дихання, рухливість голосу, польотність звуку, точність інтонації і т.д., швидше і ефективніше розвиваються завдяки комплексу спеціально підібраних завдань та вправ, а не тільки в процесі роботи над музичним твором. Ці спеціальні вправи визначають завдання з освоєння навичок вокально-слухового самоконтролю у студентів, тобто сприятимуть вихованню внутрішньої і зовнішньої зібраності, організованості, ініціативності.

У зміст кожного заняття входять як дихальні, так і звукові вправи, які, чергуючись, будуються за ступенем ускладнення матеріалу. Звукові вправи супроводжуються грою на фортепіано. Основна мета даних вправ з'єднати правильне вокальне дихання зі звуковим самоконтролем, тобто домогтися точної інтонації, плавного, рівного звуку, освоїти різні види звукознавства: легато, стаккато, нон легато і т. д. Основою музичного матеріалу можуть стати вокалізи Абта, Вагнера, Лютгена, Зейдлера, Соколовського та інших композиторів, а також прості народні пісні.

Ускладнюючи вокальні завдання, педагог вказує студенту на необхідність уважно стежити за розвитком м'язової свободи голосового апарату. Стан свободи, гнучкості, легкості ведення звуку в процесі вправ повинно стати усвідомленою необхідністю для студента. У цьому і проявляються навички вокально-слухового самоконтролю. Тут же слід вказати студенту на можливість побачити у вправі складну якість самовідчуття, тобто розуміти вправу як комплекс слухових, м'язових і вібраційних відчуттів. З цією метою викладач може, наприклад, запропонувати студенту уявити внутрішнім слухом «зразок» і

спробувати точно його виконати, одночасно з цим слідкуючи за точністю м'язових рухів (вертикально відкритий рот, опущена гортань, спокійна грудна клітка і т.д.), а також співати, намагаючись використовувати і з'єднувати грудні та головні резонатори. Таким чином вправи і вокалізи сприятимуть об'єднанню слухових, м'язових і вібраційних відчуттів та оволодінню елементами вокально-слухового самоконтролю.

Окрім того, для кожного студента педагог підбирає індивідуальний музичний матеріал, виходячи з індивідуальних вокальних даних та виконавських можливостей кожного студента. Це стосується як вправ, так і музичних творів. На нашу думку, процес вивчення будь-якого вокального твору повинен будуватись з урахуванням всебічного аналізу музичного матеріалу, а також його особливостей. Прослухавши твір у виконанні педагога, студент знайомиться з музичним образом твору, визначає разом з педагогом особливості фразування, штрихів, нюансів, дихання, вимови тексту. Концентруючи увагу на особливостях досліджуваного твору, педагог ставить перед студентом близькі та перспективні завдання. Так на перший план виходять технічні завдання: дихання, м'язові відчуття, проблема з'єднання головних і грудних резонаторів, чистота інтонації, важкі в технічному плані стрибки, мелодичні звороти і т.п. За умови виконання основних технічних завдань студентом педагог переключас його увагу на виконавські завдання: допомагає знайти образ твору, розкрити характер, змістову кульмінацію твору. Найбільш складним завданням для студента є з'єднання технічних і виконавських завдань, вирішення яких і забезпечить повноцінне формування вмінь вокально-слухового самоконтролю.

Є необхідність торкнутися ще однієї проблеми – зняття зайвого напруження голосового апарату, що виникає в процесі співу. Починаючи з перших занять педагог, окрім формування навичок вокально-слухового самоконтролю, повинен навчити студента підпорядковувати хвилювання контролю, тобто зробити його керованим. Навички емоційного самоконтролю важливі для будь-якого починаючого співака, оскільки його перші кроки на сцені завжди насичені хвилюванням та страхом (він боїться забути текст, сфальшивити, зірватися на

високій ноті і т.п.). Прагнення співака представити себе з найкращого боку, справити хороше враження на глядачів, показати красу власного голосу у декілька разів загострює хвилювання. Зовсім по-іншому відчуває себе вокаліст, якого в першу чергу хвилюють творчі, виконавські завдання, тобто точне образне втілення, «розчинення» в музичному матеріалі. Відповідно таке хвилювання допомагає виконавцю максимально розкрити свої творчі здібності.

Емоційний елемент професійного самоконтролю можливо сформулювати в практиці публічних виступів. Сформулюємо правила, що допомагають знімати зовнішні і голосові (фізичні), і внутрішні (психічні) «затиски».

По-перше, це ґрунтовна і ретельна попередня підготовка, тобто точне знання музичного та поетичного тексту, володіння елементами вокально-технічної майстерності, точна передача художнього образу.

По-друге, по можливості виконувати свої твори перед слухачами, щоб звикнути виконувати їх на публіці, як кажуть «обкатати» твір. Завдяки цій «обкатці» виконавець менше хвилюється.

По-третє, привести свій душевний стан в норму, знайти слова, які знімуть зайве хвилювання. Наприклад, згадати свої вдалі виступи, які додадуть впевненості в собі.

По-четверте, зробити дихальну гімнастику і постаратися скинути м'язове напруження.

По-п'яте, думати тільки про творчість, з перших акордів зосередитися тільки на художньому образі-об'єкті. Пам'ятати правило, продиктоване великим режисером К. С. Станіславським, котрий привчав учнів розвивати в собі особливу техніку, яка допомагає «вчеплюватись» в об'єкт таким чином, щоб «тримати» і бути зайнятим на сцені тільки ним. Уміння «тримати об'єкт» розвивається на практичних репетиціях у класі постановки голосу та допоможе подолати хвилювання під час виступу, заліку та іспиту. При цьому яскрава передача інтонаційного образу вокального твору залежить не тільки від досконалості технічної майстерності співака, але і від його музикальності, вміння емоційно відчувати і художньо переживати музику, що вимагає

розвиненого смаку, почуття міри у виконанні і активної самостійної участі студента в процесі його співочого розвитку.

Висновки. Отже, вокально-слуховий самоконтроль слід розглядати як єдину «спілку» слухових, м'язових і вібраційних, емоційних відчуттів, що обумовлюються відповідними вимогами академічної школи співу. Основна дія самоконтролю при цьому проявляється в умовах об'єднання відчуттів, які базуються на засвоєнні студентом відповідних вокальних навичок. Рівень сформованості цих навичок може служити критерієм оцінки професійного вокального звучання голосу, ефективність якого може значно підвищитися при умові оволодіння студентом у процесі навчання якістю вокально-слухового самоконтролю. Однак це можливо тільки у випадку, коли він у повній мірі опанує відповідні методи і прийоми вокального виконавства на заняттях з постановки голосу. Навички вокально-слухового самоконтролю, напрацьовані в класі з викладачем, можуть і повинні бути природним чином перенесені в самостійну співацьку діяльність студента. Розвиваючи вокально-слуховий самоконтроль під керівництвом викладача в процесі індивідуальних занять, студент зможе надалі застосовувати їх у своїй виконавській та майбутній професійній музично-педагогічній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алиев И. Ю. Основы вокальной педагогики. Методология теории и практики творческой организации художественно-педагогического процесса. Москва: Педагогика, 2001. 252 с.
2. Григорьев С. А. Самоконтроль в деятельности учителя. *Советская педагогика*. Москва: Педагогика, 1986. №3. С. 31–33.
3. Дмитриев Л. Б. Основы вокальной методики. Москва: Музыка, 1996. 366 с.
4. Люш Л. Ф. Развитие та збереження співочого голосу. Київ: Музична Україна, 1998. 145 с.

5. Менабени А. Г. Самостоятельная работа студентов при обучении сольному пению. *Вопросы вокальной педагогики*. Москва: Музгиз, 1976. №5. С. 248–261.
6. Можайкіна Н. С. Формування естетичного відношення учнівської молоді до вокального мистецтва: навчально-методичний посібник. Луцьк: «Волиньполіграф», 2011. 96 с.
7. Никифоров Г. С. Самоконтроль человека. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. 191 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва: Учпедгиз, 1946. 704 с.
9. Уколова Л. И. Формирование навыков самоконтроля у студентов в процессе работы над дирижерской техникой. *Профессионально-педагогическая направленность подготовки учителя*. Москва: МГОПИ, 1993. С. 109–115.
10. Юссон Р. Певческий голос. Исследование основных физиологических и акустических явлений певческого голоса. Москва: Музыка, 1974. 261 с.

REFERENCES

1. Aliev I. Yu. *Osnovy vokalnoy pedagogiki. Metodologiya teorii i praktiki tvorcheskoy organizatsii hudozhestvenno-pedagogicheskogo protsessa* [Fundamentals of vocal pedagogy. The methodology of the theory and practice of the creative organization of the artistic and pedagogical process], M: Pedagogika, 2001, 252 p. [in Russian].
2. Grigorev S. A. *Samokontrol v deyatel'nosti uchitelya* [Self-control in the teacher's activities]. *Soviet pedagogy*, M: Pedagogika, 1986, № 3, pp. 31–33 [in Russian].
3. Dmitriev L. B. *Osnovy vokalnoy metodiki* [Vocal Method Basics], M: Muzyka, 1996, 366 p. [in Russian].
4. Liush L. F. *Rozvytok ta zberezhennia spivochoho holosu* [Promotion and protection of the voice], K: Muzychna Ukraina, 1998, 145 p. [in Ukrainian].

5. Menabeni A. G. Samostoyatel'naya rabota studentov pri obuchenii solnomu peniyu [Independent work of students in teaching solo singing]. Vocal pedagogy issues, M: Muzgiz, 1976, № 5, pp. 248–261 [in Russian].
6. Mozhaikina N. S. Formuvannia estetychnoho vidnoshennia uchnivskoi molodi do vokalnoho mystetstva: navchalno-metodychnyi posibnyk [Formation of the aesthetic attitude of the scientific youth to the vocal masterpiece: a basic methodical book], Lutsk: «Volynpolihraf», 2011, 96 p. [in Ukrainian].
7. Nikiforov G. S. Samokontrol cheloveka [Human self-control], L: Izd-vo LGU, 1989, 191 p. [in Russian].
8. Rubinshteyn S. L. Osnovy obschey psihologii [Fundamentals of General Psychology.], M: Uchpedgiz, 1946, 704 p. [in Russian].
9. Ukolova L. I. Formirovanie navyikov samokontrolya u studentov v protsesse raboty nad dirizherskoy tehnikoy [Formation of students' self-control skills in the process of working on conducting techniques]. Professional and pedagogical orientation of teacher training, M: MGOPI, 1993, pp. 109–115 [in Russian].
10. Yusson R. Pevcheskiy golos. Issledovanie osnovnykh fiziologicheskikh i akusticheskikh yavleniy pevcheskogo golosa [Singing voice. Study of basic physiological and acoustic phenomena of the singing voice], M: Muzyika, 1974, 261 p. [in Russian].